

Tanulmány

DOMOKOS MÁTYÁS

Illyés Gyula – József Attiláról

EGY KÉSZÜLŐ GYŰJTEMÉNY UTÓSZAVA

József Attila „élete úgy folyt az enyémbe, mint két folyó egymásba” – olvasható e könyv első mondatában, amelyet valamikor az ötvenes évek derekán jegyezhetett föl kettejük megismerkedésének kezdetéről, egyik hagyatékban maradt és mindmáig kiadatlan kéziratában Illyés Gyula. – Ez a gyűjtemény a *Puszták népe* szerzőjének szinte valamennyi föllelhető megnyilatkozását közre adja kettejük, „az utca és a föld fia” kapcsolatáról, szám szerint egy híján száz szöveget; ahogyan ő, Illyés Gyula látta és megélte és naplójegyzetekben, kritikákban, cikkekben, versekben, levelekben és a hagyatékában föllelhető kéziratok feljegyzéseiben megörökítette.

A világról és a költészetéről vallott, forradalmi indulatoktól fűtött és a származás és a világszemlélet okán is testvériesnek érzett összetartozás érzéséről vallanak az út kezdetét, a nemzedéki közös indulás tudatos vállalását illetően ezek az emlék- és vallomásmorzsák, majd az olvasó tanúja lehet annak is, hogy a testvéries barátság közös folyama hogyan bomlik deltává útjuk Illyés Gyula rajzolta térképén. Ennek az eltávolodásnak a motívumairól így adott hangot Illyés Gyula, fiatalabb barátjának tragikus halála alkalmából írott, s a *Nyugat*-ban megjelentetett nekrológiájában: „Kortársak, bajtársak, eszmetársak voltunk, s mégis szinte kegyetlen szántsándékkal, mennyi kínzó ellentétet vetett közénk a sors; a legszörnyűbbet, melyről még beszélni sem tudok, épp az utolsó esztendőnkben. Szenvedtünk egymás miatt, s mégis barátok voltunk.” – Kettejük sorsszerű kapcsolata, e gyűjtemény tanúsága értelmében, József Attila halálával nem ért véget; a tragikus fordulatokban bővelkedő kapcsolat története a túlélő Illyés Gyulát haláláig foglalkoztatta, sőt: bizonyos értelemben meg is kínozza. „Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. – Jegyezte föl 1960. január 2-án. – Úgy van. De már versenytársa vagyok, s elszorul a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni.” S tizennégy esztendővel később: „Fájdalmas életút József Attiláé, az elmaradt méltánylás miatt. De bántalom, írói támadás, kortársi legyalázás – leszámítva a moszkvai mondatot – megkímélte. A különbség köztünk; rám záporoztak. Mintegy természetadtán, hiszen még az ő részéről is.”

Audiatur et altera pars – hallgattassék meg a másik fél is: Seneca klasszikus intelme a 20. századi magyar költészet két klasszikus költője kapcsolatának jóhiszemű értelmezése során időszzerűbb, mint valaha. Már csak azért is, mert József Attila részéről egy-két versen és egy levélen kívül nemigen maradt ránk dokumentum, amely arról tanúskodna, hogyan élte meg ő kettejük konfliktusos történetét, és azt, hogy miért „épült hideg fal közénk.” (Az idő sodrában eltűnt minden „bántás” József Attila részéről, amire Illyés idézett naplójegyzetében céloz. Valószínűleg elsősorban a *Miért nem én?* című József Attila-

írásra utal, amely máig lappang.) – De kettejük ügyét értelmezték mások, többé-kevésbé kívülállóok, a József Attila iránt érzett kétségtelen szeretet, vagy a költőtárs iránt (többnyire más okokból) érzett (irodalompolitikai színezetű) indulat elfogultságával. Mindenképpen indokolt tehát, hogy a két költő utókora közvetlenül, a másik érintett nagy költő: Illyés Gyula tollából származó írások figyelembe vételével is vegye szemügyre: hogyan élte meg mindezt Illyés Gyula, a „szerencsés” barát. Így olvassa ezt a gyűjteményt: nem mint védőbeszédet, csak az ő igazságát, ami nem vonható kétségbe, arról a zseniről, „akiről egykor azt hittem, hogy egy életre a legjobb fegyvertársam s tán a legjobb barátom.” (Az ötvenes évek második felében keletkezett, korábban kiadatlan *Feljegyzésből*.) S akkor valószínűleg arra a belátásra jut, hogy kettejük történetét a görög sorstragédiák szellemében komponálta a legnagyobb dramaturg, aminek mind közönségesen az élet a neve.

Illyés Gyula és József Attila kapcsolatának értelmezése a 20. századi magyar irodalom történetének egyik tesztkérdésévé vált: éppen azáltal, hogy az *Eszmélet* költőjének a „szobra” felől nézve a történeteket, s itt már nemcsak Illyés Gyuláról van szó, végképp érthetetlen, hogy miért nem vették észre a kortársak – a modern magyar irodalom aranykorának a teremtő szellemei – József Attila egyedülálló költői nagyságát? E képtelenség megértésének legszívósabb lélektani akadály, véleményem szerint, hogy ami ma, az utókor számára „megfoghatatlannak” tűnik, az *akkor*, a maga idejében jóformán mindenki számára természetesnek és magától értetődőnek tűnhetett. Ahogy talán legutolsó naplójegyzetében, 1982. december 1-én Illyés Gyula megfogalmazta: „A rossz filmekben mozognak így (a rossz forgatókönyvből létre törekvő alakok), ahogy a mai néző az 1936–37-es esztendőkről 'képet alkot' magának.”

De nemcsak az 1936–37-es esztendőkről vonatkozásában nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba. Ugyan ki képes életteljes, eleven hitellel fölidézni évtizedekkel később József Attila valahai életének a hétköznapi valóságát? Szobra talapzatánál állva tapintatosan hallgatunk arról, amit a kortárs visszaemlékezők egybehangzóan vallanak, hogy civil életében József Attila mindenkivel vitatkozó, mindenkinél mindent jobban tudó, a köztökdésig tüskés személy volt (gondoljunk csak Nagy Lajossal való emlékezetes vitájára a tenger színéről); amellet a napi élet kötelezettségei tekintetében „megbízhatatlan”, mindenhonnan elkéső valaki és a játékszenvedély rabja (ahogyan ezt Kosztolányi meg is örököltette egyik Esti Kornél-remeklésében, a *Barkochba* című novellájában) – s még lehetne tovább is sorolni a fokozódó személyiségzavarnak a tüneteit, amik alapján „a tudós doktorok”, hol neuraszténiásnak, hol skizofrénnak (Benedek László elmegyógyász professzor „ön- és közveszélyes örültnek”), hol pedig – évtizedekkel a költő halála után – úgynevezett borderline-betegségben szenvedő embernek minősítették. (Ez a pszichiátriai „dobozolás”, évtizedekkel a költő halála után, mit sem törődik a laikus józan ész ellenvetésével, hogy tudniillik a csontvázat lehet ugyan exhumálni, de az idegzetet, a „lelket” aligha...) – Egyébként azt, hogy valaki „örült”, akkoriban mindenkire rámondták, anélkül hogy ennek a minősítésnek a súlyával és esetleges emberi-lelki következményeivel törődtek volna. A kortársak szerint József Attilát is „futóbolondnak”, „kis örültnek” tartották, amit – szabadon Platon után – a költő-lét velejárójának tekintett mindenki.

S van itt még valami: mindez egy későn érő kamasszal történt, egy huszonéves fiatal-emberrel volt kapcsolatos, akit azok is, akik valóban szerették, olyanformán jellemeztek, mint a kávéházi bohém író egyik jellegzetes típusát (lásd Nagy Lajos *Budapest Nagy-*

kávéház regényét). – Nos, hát, éppen ez a fiatalember lenne, Babits Mihály, Kassák Lajos, Füst Milán, Kosztolányi Dezső, Erdélyi József vagy Szabó Lőrinc fölé emelkedve „a kor nagy költője”? – Ugyan! – Egyik kései visszaemlékezésében Ignotus Pál, aki egyébként Illyés szerint is József Attila egyik legközelebbi barátja és támogatója volt, becsületére való őszinteséggel megírta, hogy egy alkalommal, talán a Japánban, s már a *Szép Szó* idején, József Attila hirtelen megkérdezte tőle: – Mondd, Pali! Te milyen költőnek tartasz engem? – Jó költőnek. – Tévedsz, én nagy költő vagyok! – Ugyan, Attila! Kitűnő költő vagy, ez tagadhatatlan, de nagy költő?!

Ez volt a korabeli irodalmi közvélemény általános (bal)ítélete, amire más oldalról is jellemző példát lehet említeni. A *Nyugat* 25. évfordulójára készítette Babits Mihály az *Új antológia*. *Fiatal költők száz legszebb verse* című kiadványát, s a Baumgarten-alapítvány egyik kurátora, Basch Lóránt emlékezete szerint (de erről dokumentumok is maradtak fenn) az összeállítás során Babits Mihály tizenöt elismert versértőt kérdezett meg, hogy véleményük szerint kik szerepeljenek ebben az antológiában? Nyolcan, tehát a többség, meg sem említette József Attila nevét! Csak heten voltak mellette. (Fenyő László, Gellért Oszkár, Hevesi András, Illyés Gyula, Cs. Szabó László Szabó Lőrinc és Basch Lóránt.) Így formálódott a *Nyugat* kiadásában 1932-ben megjelent antológia. Egy megőrződött dokumentum szerint Babits Mihály azt mondta: „Minden versét elolvastam, de kettőnél többet a legjobb akarattal sem találtam.” (Ez a kettő a *Tiszta szívvel* és a *Megfáradt ember*. – Ekkorra már József Attilának négy önálló verseskötete látott napvilágot...)

Mi nehezíthette még az ihletett eszmélet hihetetlenül mély felismeréseit hordozó József Attila-i „lét-líra” méltó elismerését a kortársak számára? Ez a körülmény könyvnyi terjedelmű elemzést kívánna, de gyanítható, hogy az érett József Attila versbeszéde aligha illeszkedett a kortársi elvárásokhoz. Nem felelt meg a korszak közkeletű esztétikai várakozásainak a tekintetben, hogy mi lehet az eredendően „új” a húszas-harmincas évek lírájában? Babits és Németh László ezt inkább Szabó Lőrincben és Erdélyi Józsefben, de leginkább a fiatal Illyés Gyulában üdvözölték, s milyen sorsszerűen jellemző, hogy a csillapíthatatlan – és kielégíthetetlen – szeretetétől szenvedő József Attila méltó elismerést életében először és utoljára Juhász Gyulától kapott, első verseskötete, a *Szépség koldusa* elé írt előszavában. A sorozatos bajokért és kudarcokért, az élet minden területén elszenvedett vereségek sorozatáért a *Nagyon fáj* költője a versei révén vehetett volna elégtételt, szomjazta is, de ezt sem kapta meg. – Amikor 1943. szeptember 15-i naplójegyzetében Illyés Gyula leírta, hogy „József Attila haláláért mindnyájan vádolhatjuk magunkat. Legjobban azok, akik mást vádolnának”, feltehetően erre is, a kor bűnös vakságára is gondolt. Az öntudatlanul elkövetett bűnre, amivel a lelkiismeret, a kései, „rezge megbánás” nem tudhat soha megbékülni, s nem adhat rá semmilyen feloldozást.

Az utólagos megértésre való törekvés jegyében arra is történt nem is egy kísérlet, hogy költői nagyságát összefüggésbe hozzák a betegségével. Ámde egy ideggyógyász, aki ellentétben a költő posztumusz diagnosztáival – valóban közletről ismerte a költőt, dr. Kulcsár István, a Vajda János társaságban tartott előadásában már 1942-ben leszögezte: „Téves az az elképzelés, mintha József Attila versei zavarosak és érthetetlenek volnának betegsége következtében. A közönségnek kétségkívül meg kell szoknia József Attila kifejezési módját, írásmódját, de ha megszokta, akkor a költő egész életműve tökéletesen logikus egy-egynek, kristálytisztá rendszernek tűnik előtte. Azok a kifejezések és képek, amelyeket a közönség bizonyos ideggyógyosok nyomán költészetében a tudathasadás megnyilvánulásá-

nak tart, legtöbbször nem egyebek, mint legmélyebb és legigazabb költői szépség.” (*Népszava* 1942. március 13.) – A *Független Magyarország* beszámolja szerint pedig Kulcsár István „kifejtette, hogy József Attila betegsége, a skizofrénia következtében énjének oly mély rétegeibe szállott alá, melyek a normális átlagember számára elérhetetlenek, de a költő egészséges formában fejezte ki a mindenki lelke mélyén élő megnevezhetlent. Költészetében a misztikus egyesülés, a kozmikus világérzés oly fokot ért el, mint egy magyar költőnél sem. A megfoghatatlannak körülhatárolt alakot kölcsönöz, a homályosat a világos tudat reflektorfényébe rántja. Károsnak nevezett képei analógiájára az előadó Dante-sorokat idéz, amelyekbe hasonló rettentő és borzongató ábrázolások vannak sűrítve. A 'pokoljárók' az előadó szerint klasszikusok, akik lemerészkednek önnön lelkük alvilágának mélységeibe és visszatértüket csak a legnagyobb külső és belső fegyelem teszi lehetővé. József Attila a Rend költője és forradalmisága sem lélektani, hanem politikai természetű.” (*Független Magyarország*, 1942. május 26.) – Kulcsár István szerette József Attilát, tisztában volt állapotával, de világosan megértette, hogy valójában milyen összefüggés van a költő betegsége és költészete között. De hát ezt József Attila is tudta, s utolsó hónapjainak leginkább megrendítő ténye, hogy tisztában volt azzal, hogy őbenne a „civil Én” és a teremtő költői személyiség között egyre nő a szakadék. „Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen a verseid / te vagy / a verseim nem én vagyok: – írta *A szabadötlek jegyzéke két ülésben* című feljegyzésében a költő, 1936 nyarán – az vagyok én, amit itt írok.” *A Ki-be ugrál ...* című, 1936 végén írt versében pedig így számol erről a szakadékról: „Ezen a világon nincs senkim, semmim, s mit úgy hívtam: én, az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, amíg elkészül ez a költemény.” – Könnyen lehetséges persze, hogy a közfelfogás szerint majd minden zseni többé-kevésbé abnormális módon „érzékeny fájvirág”, de az biztos, hogy nem minden idegbeteg zseni is egyszersmind. S a lényegyet illetően éppen ez a különbség a döntő, ami a művészi kreativitás továbbemezhetetlen titka. S ha a költői teremtőerő és az idegrendszeri túlérzékenység kapcsolatáról beszélünk, itt kell emlékeztetni e könyv olvasóját arra, hogy számos versének és följegyzésének a tanúsága szerint Illyés Gyula is sokat szenvedett a depressziótól, amit különben az alkotó ember szinte törvényszerű szakmai ártalmának, „ipari betegségének” is tekinthetünk, ezért szenvedő együttérzéssel tekintette barátja állapotát, aminek nem az egyetlen bizonyítéka például a *Doleo, ergo sum* című, eredetileg József Attilának ajánlott verse.

*

„Nem egyszer fogott el hirtelen támadt szomjúságként az írhatnék, hogy József Attiláról való emlékeimet megmentsem. A pusztá tények, azt hiszem, még elég épen a fejemben vannak.” Írta 1973-ban, csak önmaga számára, egyik jegyzetében Illyés Gyula. (*Emlékbánya*) Ebből az „írhatnékből” könyv, sajnos, nem született, pedig folyton tervezgette, s 1963-ban, Párizsban járván, meg is ígérte, hogy a *Poètes d'aujourd'hui*-sorozata számára a Seghers kiadónak könyvet ír József Attiláról. Ez sem valósult meg, ránk maradt viszont mozaikokban az a kép, amelyet József Attiláról Illyés Gyula egy életen át hordozott magában. Itt van, ebben a könyvben.

A kiadvány első két ciklusa a kapcsolat történeti időrendjében sorakoztatja egymás után a különböző időpontokban keletkezett írásokat. A harmadik ciklus viszont az egyes írások keletkezésének az időrendjét követi. – A tartalomjegyzékben az Illyés Gyulától származó írások előtt a szerző nevét nem tüntettük föl.